

ните толкова ярко изявени качества на патриот и общественник — на този въпрос не само Боян Пенев, но и съвременните наши изследвачи на Паисий не са успели да дадат достатъчно обоснован и убедителен отговор.

Както е известно, липсата на достоверни данни относно биографията на Паисий Хилендарски сериозно затруднява „обективното“ изясняване на третирания проблем. Това особено важи за периода, преди авторът на „История славеноболгарская“ да се посвети на монашество. По изрично посочване от самия Паисий, той отива в Хилендарския манастир, когато е вече 23-годишен. Няма никакви що-годе надеждни податки в подкрепа на предположението, че преди отиването си в Света гора Паисий е служил като „послушник“ в Рилския манастир. Една такава подробност той не би пропуснал нито в автобиографичната бележка към „История славеноболгарская“, нито на онова място в изложението на историята, где то възторжено говори за голямото национално значение на този манастир за поробения народ. Трябва да се съгласим следователно, че тук се касае до проява необичайна, до изключителен случай — когато един повече от нормално развит българин тъкмо когато се намира „във младост и сила мъжка“ се „отрича“ от светския живот и приема битието на монаха. По всичко личи при това, че в Хилендар той отива **на право** от родния си край, което също така изрично отбелязва още в заглавието на своята история: „б и в ш а г о и п р и ш е д ъ ш а в а С в я т и е г о р и А т о н с к и е о т е п а р х и и С а м о к о в с к и е“. Какви конкретни причини и обстоятелства обуславят този изключителен акт, остава неизвестно в науката. Фактът обаче си е факт: романтично вдъхновеният и неукротим борец за национално осъзнаване и обособяване на българския народ прекрачва прага на манастирския живот не по установената традиция — като „младо“ и „глупаво“ още момче, а вече като зрял „мъж“, като оформена „личност“, на възраст, когато съгласно с тогавашните нрави той е трябвало да има вече и жена и деца.¹ Положителните автобиографични данни дават достатъчно основание да се заключи, че до 23-та си годишна възраст Паисий расте и се развива — физически и духовно — в светска обстановка, живее с нравите, обичаите, ежедневните радости и скърби на поробения народ, усвоява и укрепва в себе си неговото трезво, „материалистично“ светоотношение, нравствено-естетически кодекс, патриотични и социални идеали.² Тъкмо през този период от живота си хилендарският монах е могъл най-непосредно и най-дълбоко да опознае и обикне своите сънародници — онези „прости ораче и копаче, и овчаре и прости занаятчий“, за чиято „полза и похвала“ написва историята (стр. 6). Също така съвършено близко до ума е, че тези „прости“ негови еднородци и съжителци са се възпитавали духовно-патриотично преди всичко чрез произведенията на **ф о л к л о р а** — особено чрез историческите, юнашките и хайдушките народни песни, предания, легенди, пословици. А с какви характерни черти се отличава фолклорът в будния планински (поради това и по-малко „достъпен“ за поробителите) роден край на Паисий — „епархия Самоковская“, за това най-добра представа може да даде сборникът на братя Миладинови, основната част в който заемат именно борческо-патри-

¹ Затова и създадената върху почвата на тези нрави народна пословица предупреждава — „Или млад се жени, или се млад покалугери“.

² Правилно изтъква в това отношение М. Арнаудов, че „израсъл в недрата на една предприемчива и смела селска среда, Паисий прегръща нейния ропот против тиранията, нейната жажда за просвета и нейното патриотическо настроение“, че поради тези обстоятелства става „говорна тръба на широките народни слоеве“ — М. А р н а у д о в. Паисий Хилендарски. Личност, дело, епоха. С., 1962, стр. 23.

тичните и героично-романтичните народни песни. С особена сила в „Български народни песни“ се чувствува дълбоката любов и преклонение на българина към родната земя и природа, към благодатния труд, към здравите демократични народни нрави и обичаи, към човешки достойното и красивото — у мъжа и жената. В множество песни тук „юнакът над юнаци“ Крали Марко се бори като непобедим и „дивен“ патриот — народен закрилник срещу „турци, еничери“, убива дори Муса Кеседжия — олицетворение на турската воинска мощ, дръзва да гради църкви и манастири „без везиров и без царев изан“. А Крали Марко не е сам — заедно с него и като него се борят срещу народните поробители цяла плеяда „юнаци“. В Миладиновия сборник за пръв път бива публикувана и бележитата историческа маршова песен за последния героичен поход на цар Иван Шишман срещу турските нашественици. В не една от тези „български народни песни“ бие мощни криле „възрожденският“ романтичен патос за възстановяване на някогашното свободно българско „царство“. Даже майката, когато приспива едничката си мъжка рожба, не забравя да я закърпи с този копнеж. Люлее я тя „в златна люлка“ и със задушевен глас ѝ пее: да расте, да стане „най-добър юнак“, та „царството“ да си отърве „от чужди ръце“ —

що ти ѝе царство бащино,
бащино, уще майчино...

Изобщо голяма част от песните в Миладиновия сборник, както и множество народни умотворения, записани от областта на някогашната Самоковска епархия, ни пренасят в героиката на борбата срещу турския поробител, напомнят за далечните исторически дни, когато българите са имали народна и държавна свобода, вдъхват у поробения народ бодрост и вяра във възможността да бъде строшен яремът на чуждото иго.¹

Едва ли може сериозно да се оспорва тезата, че тъкмо атмосферата на народния бит и нрави, моралният кодекс на трудовете народни маси и най-сетне фолклорът с патриотичния си и героичен патос са играли ролята на първо и от решаващо значение училище в духовно-етичното и естетическо изграждане на Паисиевата личност. Впоследствие, като пътуващ манастирски изповедник той несъмнено е имал възможност да обогати и задълбочи наблюденията и впечатленията си от живота на своя народ, да почувствува още по-дълбоко трагедията му под турско и фанариотско иго, да заживее още по-силно с народния копнеж по друг, достоен и свободен живот, с романтичната мечта за „възвръщане“ на някогашното „славно българско царство“. При тези свои многократни пътувания и общуване с любимите нему орачи, копачи, овчари и „прости занаятлии“ (творци и „носители“ на фолклора) нима е могъл този горещ родолюбец да остане равнодушен и чужд на народното поетично творчество и специално на борческо-патриотичния епос и лирика? Наистина авторът на „История славеноболгарская“ не използва народните умотворения като „доказателствен“ материал в подкрепа на преследваните патриотични цели. За това естествено му пречи господстващата тогава „просветителска“ традиция в историческата наука (особено на Балканския полуостров), както и отрицателното отношение на средновековната християнска църква към фолклора. Тази традиция и отношение обаче явно не са били в състояние да го отклонят до 23-та му година от всекидневното влияние на народния бит и нрави, на народното поетично творчество. Пък и с историческата наука Паисий

¹ Вж. нашата статия „Фолклорното дело на братя Миладинови в развитието на българската литература“, сп. Литературна мисъл, кн. 64, от 1961 г., стр. 106—110.

влиза в досег сравнително много късно. По изрично свидетелствуване на нейния автор, „История славеноболгарская“ бива написана в течение на 1761—1762 година: „того ради — съобщава той — восприях труд много за две лета собирать по малу от много истории“ (стр. 84—85). До това време той несъмнено е попадал на едни или други данни за българското минало, после и съзнателно (за отпор срещу „отцеругатели“ и чужди народни хулители) ще е търсил исторически сведения за българския народ в различни книги, ръкописи, документи. Най-сетне при пътуванията си като манастирски изповедник не може да не е слушал и народни исторически песни, предания, легенди. Безспорно засилването на Паисиевия патриотичен патос в манастира се дължи не малко и на онези произведения от старата книжнина, в които пулсира ярко патриотично (отчасти и романтично) чувство — като сказанието на Черноризец Храбър, словата и житията на Патриарх Евтимий и Григорий Цамблак, „Солунската легенда“ (за Кирил Философ), т. н. „Български апокрифен летопис“ и пр. Нека обаче не забравяме, че там този елемент е тясно свързан с определена християнско-религиозна тенденция, докато Паисиевото патриотично чувство е твърде „чисто“: то носи подчертан гражданско-патриотичен, народен характер.

В този ред на обстоятелства и съображения добиват, струва ни се, точното си съдържание и правените на Паисий характеристики — че той изпъква пред нас като „един установен темперамент“ и ярко индивидуална личност на „нов човек“ от онази епоха, че в „История славеноболгарская“ той дава „обобщен и определен израз“ преди всичко на народни, „колективни устремии“,¹ че авторът на историята е „нов тип писател, ново явление в българската литература“;² че „Паисий намира българския народ не в книгите (като отшелник), а народът го води да се рови в книгите“, да „изкопава“ от там аргументи за надеждите му в по-щастливо бъдеще.³

Според нас именно към такъв основен извод наведем конкретното проучване на този въпрос — че „светския“, „народния“ дух на своето светотношение, необикновено живите си патриотични пориви и тежнения, които всъщност го тласкат към толкова всеотдайна общественорепублицистична, народно-будителска и писателска дейност, Паисий носи в душата си още преди да надене монашеското расо. При неговата възраст, характер и възпитание манастирският живот и царуващата в него християнско-аскетична атмосфера се оказват безсилни да изтръгнат или отслабят този дух, пориви, тежнения, а върху развитието му въздействуват на първо място напиралите нови прогресивни, патриотично-хуманистични тенденции на просветителството. Да припомним тук, че в Атонските манастири се „учи“ и Софроний Врачански — макар сравнително по-кратко (около шест месеца) и все така на „зряла“ възраст — когато е към 35-годишен. Колко малко обаче и в неговата личност се чувствува „духовникът“ от средновековен тип! Изобщо с автора на „История славеноболгарская“ е станало обратното на онова, което (разбирано като условна аналогия) става с „пращаната“ на Земята „душа“ в Лермонтовото стихотворение „Ангел“: „скупните песни“ на отшелническото битие съвсем не успяват да заглушат в неговото съзнание трагично-тъжните и призивно-тревожни „песни“, които говорят за народния живот и нужди в условията на жестокото чуждо владичество; напротив „светското“ по начало държи връх над

¹ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 329, 322; к. м.

² П. Динев, Възрожденски писатели, стр. 41; к. м.

³ В. Л. Топенчаров, Портретът на Паисий, стр. 25; к. м.

„религиозното“ и непрестанно се разгаря под влияние на разширения контакт с поробения народ и на новите, прогресивни елементи в манастирската обстановка.¹ Нищо чудно, че тъкмо такъв си представя образа на хилендарския монах — в одата „Паисий“ — и толкова родственият нему по дух народен поет Иван Вазов:

Тъй мълвеше тоз мъж, в килията скрит,
със поглед умислен, в бъдещето впит,
който много бдени я, утрини пропусна,
но пачето перо нив гане изпусна
и против канона и черковний звън
работи без отдиш, почива без сън...
тоз див светогорец — зара я негоден,
и фърляше тайно през мрака тогаз
най-първата искра в народната сваяст.

За манастирския дух и обстановка първият наш възрожденски писател бил наистина „див светогорец“, със същността на делото си насочен „против“ установения там средновековен „канон“, затова и своята история той пише „в килията скрит“ — „тайно“ от блюстителите на този „канон“. Привърженици на новите патриотично-хуманистични веяния там не са могли да бъдат правило — като пришелецът от „епархия Самоковски“ те са били само изключения. Тук е възможно, разбира се, действието и на някаква друга, неизвестна за науката причина от биографско естество, ала тя едва ли е могла да бъде от „съдбоносно“ значение при формирането на Паисиевата личност.

Интересно е да се отбележи, че и най-новите проучвания върху епохата на Паисий Хилендарски идат да подкрепят застъпваната тук теза. Става все по-ясно, че и други съвременни нему книжовници-патриоти, макар и в сравнително по-малка степен, са притежавали и характер, и идеи, и чувства, и дела, родствени с тези на Паисий, че всъщност той само „най-добре долавя и изразява тенденцията на новото в живота“. Така например монахът-книжовник Йосиф Брадати е бил също „неспокоен дух, борческа натура“, която „постоянно дири форми за самоизява, за активно участие в живота“, изпква като „личност“ на патриот-просветител, който „рязко се отличава от мнозина свои съвременници книжовници“. Дори „своята сатира Йосиф проправя път на Паисий Хилендарски, сближава се и вънредно много с него“.² Още по-интересен в това отношение е случаят с Партений Павлович. Той се разкрива не само като „рък представител на южнославянското движение за родно просвещение и родна църква през XVIII в.“, но и като „пламенен радетел за общо славянско възрождане“. При това „по характера на своята личност и дейност той показва нещо общо с Григорий Цамблак и Г. С. Раковски“.³ А какво да кажем за ревностните преписвачи на „История славеноболгарская“, начело с бележития Паисиев духовен ученик Софроний Врачански!⁴

¹ Дори свойственият на съвременните му славянски историографи провиденциализъм „получава у Паисий своеобразна насоченост“. Както правилно отбелязва А. Н. Робинсон, „според Паисиевите представи „българите удържат исторически победи тогава, когато „волята божия“ се проявява във вид на народно единение“. А. Н. Робинсон, *Историография славянското възрождения и Паисий Хилендарски*, стр. 99.

² Б. Ст. Ангелов, *Съвременници на Паисий*, ч. I, С., 1963, стр. 19, 21, 77; к. м.

³ Б. Ст. Ангелов, *Съвременници на Паисий*, ч. II, С., 1964, стр. 192, 193; к. м.

⁴ Вж. по този въпрос Б. Ст. Ангелов, *Преписи на Паисиевата история*, Известия на Института за бълг. литература, кн. 7 от 1958 г., стр. 299 сл.

И все пак нито един от книжовниците-съвременници на Паисий, дори онези, които също пишат „истории“ на българския народ (иеросхимонах Спиридон, неизвестния по име автор на т. н. „Зографска история“) съвсем не могат да се изравнят с неговата личност — с идейно-емоционалния му свят, с обществено-патриотичната му активност в национален мащаб, с историческата му далновидност. Нито един от тях не е обладан от толкова силен патриотично-романтичен патос, който се ражда в литературата заедно с първите пориви на българския народ към национално обособяване и освобождение, към самобитна национална култура и държавна независимост. Защото и никой като Паисий не е носел в душата си толкова живи кълновете на този окриляващ патос, идещ от самите недра на народните маси, от най-здравите среди на българския народ и конкретно от тяхното поетично творчество — преди всичко от борческо-героичния народен епос и лирика (юнашки, исторически песни и поеми и др.).¹ Както се вижда от анализа на „История славяноболгарская“, действително новото, народновъзродителното, борчески и творчески вдъхновяващото в нея е тъкмо този патос. Да се „пробуди“ и приготи духовно за ново историческо битие един векове потискан под чуждо робство народ в условията на феодализма, е възможно преди всичко с оръжията на патриотичната романтика, върху основата на самите народни мечти и надежди за по-щастлив живот, отразени най-добре тъкмо в народния героичен епос. Изобщо както вярно изтъква Боян Пенев „не може да бъдеш сроден със своя народ и в същото време да бъдеш чужд на неговото поетично творчество“.¹ А да добие способност и право да „учи“ народа, да сочи вярно историческия му път напред може само писател, който предварително и достатъчно проникновено се е „учил“ най-напред от народа, с ум и сърце е станал негов духовен син. Такъв писател е и Паисий Хилендарски.

В съгласие с нашата литературна наука, правилно подчертава историкът Христо Христов, че в лицето на Софроний Врачански, Неофит Бозвели, Петко Славейков, особено на Раковски, Левски, Каравелов, Ботев „делото на Паисий намерило по-нататъшно развитие и въплъщение във великата революционна националноосвободителна борба“.² Но такова „развитие и въплъщение“ делото на Паисий намира и в областта на художествената литература. Пръв от книжовниците на Възраждането Паисий Хилендарски, под прякото и косвено влияние главно на фолклора, изгражда цялостна „светска“ народностна представа за историческото минало и националния характер на българския народ, създава оня положителен образ на българина (обективно и в лицето на самия разказвач) — като беззаветен патриот, неукротим свободолобец и самоотвержен герой, — който образ се налага като диминиращ в цялата възрожденска литература (а отчасти и в първите години след Освобождението — например във „възрожденските“ произведения на Иван Вазов). Същевременно Паисий набелязва все от народността гледище и чертите на „героите“ от противонародния лагер — на чорбаджии и отроднена интелигенция, които заемат еднакво широко място в творчеството на писателите от епохата на Възраждането. Като тръгнем от Софрониевото „Житие“ и „Одата“ на Димитър Попски, „Мати Болгария“ на Бозвели и „Древные и нынешные

¹ Б. Пенев, Западноевропейската романтика и нейните отражения в славянските литератури, ч. II. Годишник на Соф. университет, Историко-филологически факултет, т. 35 (1938), статия 18, стр. 59.

² Хр. Христов, Паисий Хилендарски и Българското възраждане, Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, стр. 66.

болгаре“ на карпатския русин Венелин, мием през Геровата поема „Стоян и Рада“ и Чинтуловите бунтовни песни, патриотичната поезия на Петко Славейков, фолклорните сборници — и на първо място „Българските народни песни“ на братя Миладинови, „Горски пътник“ на Раковски и „Черен арап и хайдут Сидер“ на Козлев, борческо-патриотичните повести на Друмев и Каравелов, Друмевата драма „Иванко“ и Войниковите исторически пиеси и комедията му „Криворазбраната цивилизация“, поезията на Ботев и първите патриотични песни на младия Вазов — във всички характерни и значителни творби на възрожденската литература ще усетим в една или друга степен подловени, обогатени или издигнати на по-високо стъпало идейно-естетическите традиции на „История славеноболгарская“, ще видим как се доразвиват залегналите в нея плодотворни литературни кълнове. Тук, разбира се, не става дума само за п р я к о влияние. Важното в случая е да се установи колко ясно и дълбоко великият хилендарец е доловил най-жизнените и плодотворни тенденции в литературата на онази епоха, колко правилно е набелязал типичните за нея образи, емоции, гражданско-патриотични идеи, естетически идеал от позициите на народността. А нека не забравяме, че тъкмо „възникването на понятието народност в романтичната естетика беше първият признак на осмисляне народния живот като почва и източник на истинското изкуство“.¹

Така щото, ако е вярно, че още през 18 век „в своята дълбока същност българската литература се включва в общото идейно и литературно развитие на славянските и европейските народи“,² то също трябва да се приеме за безспорно и това, че този процес започва именно с Паисиевата „История славеноболгарская“. От идейно-естетическо гледище в онзи исторически преломен момент формирането и развитието на нашата нова, национална по дух литература бе възможно при органическо съчетаване прогресивните традиции от старата литература с романтичните социално-борчески и патриотично-битови насоки в народното творчество.

Изобщо Паисий Хилендарски има това огромно значение за българския народ и литература, че изведнъж, с романтична яркост и сила разкрива пред тях пътя на народността и историзма, насочва погледа им в самото начало на Възраждането към спасително и плодотворно историческо съзнание на основата на националното самосъхранение, патриотизма, хуманизма и демократизма. Авторът на „История славеноболгарская“ като никой друг от своите съвременници „усвоява“ духа на патриотично-героичния фолклор, за да го „заложи“ обогатен с просветителски идеи в съзнанието на поробения народ и на писателя едновременно като конкретна, „практическа“ национална платформа и с окрияващата мош на борческо-патриотичния романтичен патос. Казаното от един съветски автор относно ролята и мястото на т. н. „хроники“ в творческото развитие на Шекспир — че те били „онази школа на мъдрост, която го извела към трагедиите“,³ в известен смисъл може да се отнесе и за Паисиевата книга. Тя действително „повежда“ възрожденските писатели към национално самобитно литературно творчество.

¹ Н. Гей, Народность и партийность литературы, М., 1964, стр. 31; к. м.

² П. Динев, Литературни въпроси. С., 1963, стр. 134; к. м.

³ Л. Пинский, Театр Времени, сп. Вопросы литературы, кн. 6 от 1965 г., стр. 148;

КЪЛНОВЕ НА РОМАНТИЗЪМ В ПАИСИЕВАТА „ИСТОРИЯ СЛАВЕНОБОЛГАРСКАЯ“

Кръстьо Генов

„За нас, българите, хилендарският иеромонах и проигумен Паисий е национална гордост.“ Тази висока и в известен смисъл нова оценка за първия български възрожденец, прозвучала от нелегалната радиостанция „Христо Ботев“ по време на въоръжената антифашистка борба, беше оценка не само на революционната работническа класа и Комунистическата партия, но и на цялата наша прогресивна общественост, на героично борещия се срещу фашизма и капитализма трудов народ. Ето защо след победата на социалистическата революция у нас Паисий Хилендарски привлече силно вниманието на мнозина литературоведи, историци, философи — Т. Павлов, Ж. Натан, Д. Косев, П. Динеков, П. Зарев, Ем. Георгиев, В. Велчев, Хр. Христов, Вл. Топенчаров, Б. Ст. Ангелов и др. По-специални интереси към неговата личност и дело проявиха и някои чуждестранни (главно съветски и италиански) учени — А. Н. Робинсон, Г. Д. Гачев, Р. Пикио и др. В отпор срещу натрупани заблуждения от страна на пристрастни буржоазни учени в миналото, сега най-актуален се оказва естествено проблемът за Паисиевата идеология. Във връзка с този проблем и до голяма степен като подчинени нему бяха подхвърлени на ново, по-широко, марксистко-ленинско проучване въпросите за епохата, за социално икономическото, политическото, културното състояние на българския народ през 18 век, както и въпросите за домашните книжовни извори на „История славеноболгарская“.¹

И все пак, въпреки сериозното им придвижване напред, не би могло да се каже, че са поставени и осветлени вече всички проблеми в тази област. От такова значение според нас например е въпросът за създадените от „История славеноболгарская“ художествено-естетически традиции в литературата на Възраждането, пък и изобщо в новата българска литература. Изследвачите на тази епохална творба все още не са разкрили с необходимата конкретност и пълнота заложените в нейните страници исторически обусловени жизнени кълнове на литературния процес в аспекта на литературните методи. Ето защо сравнително малко нашата наука е направила и в тази насока — да покаже как тези кълнове (под въздействие на развиващата се обществена действителност, на фолклора и на чуждите литературни влияния, най-сетне на самите индивидуални склон-

¹ Вж. по този въпрос Библиографията, изготвена от Ив. Дуйчев и Вес. Трайков, в сборника „Паисий Хилендарски и неговата епоха“, изд. на БАН, С. 1962, стр. 605—640.

ности на авторските таланти) се развиват, видоизменят и обогатяват понататък в творчеството на българските писатели — по-специално на Чинтулов, Раковски, Друмев, стария Славейков, Каравелов, Ботев, младия Вазов. Нещо повече. Нашата литературна история още не е разрешила задоволително една от основно важните задачи при изучаването на възрожденската литература — да очертае типологичния релеф на българската литература от онези епохи. А без да се разреши тая задача, мъчно може да се начертае действителният типологически релеф на литературата след Освобождението, тъй като при разрешаването на такава задача не ще се борави с достатъчно ясна представа за закономерностите в традиции и новаторство при аспекта на художествените методи — т. е. тъкмо при онези компоненти на литературния процес, които стоят в най-тясна връзка със самата естетическа същност на литературното изкуство.

За тази цел на първо място тук се налага „История славенобългарская“ да бъде проучена от литературоведческо гледище, да се изясни нейното съдържание и форма откъм типологична страна, за да се установи по-пълно и по-правилно изворът и характерът на онези художествено-естетически кълнове, които органически свързват тази книга с талвега на нашето литературно развитие през епохата на Възраждането.

Относно основно важния въпрос за идеологията на Паисий Хилендарски днес нашата наука е склонна да приеме като сравнително най-обоснована тезата, че авторът на „История славенобългарская“ „се явява пръв идеолог на зараждащото се българско национално-освободително движение, на зараждащата се българска буржоазно-демократическа революция“; че „той пръв ясно очерта пътя и основното съдържание на българската национална демократическа революция“, на борбата за национална просвета на роден език, културна самостоятелност и политическа независимост.¹ Някои учени направиха допълнителни изследвания с цел да установят историческото място на Паисий между Ренесанса и Просвещението.² В най-новите проучвания епохата на 18 век все по-релефно изпъква като „бунтовно време“, изпълнено с „разнообразни и многобройни прояви на народна съпротива срещу турската феодална система“, „с непростанни, почти ежедневни стълкновения на угнетените народни маси с представителите на отоманската власт“, време, раздвижено от „повсеместно разпалване на хайдушкото движение“.³

В резултат на тези и други (не споменати тук) изследвания стана ясно, че този бележит син на българския народ е бил нещо повече от страстен глашатай на „просветителски“ национално-хуманистични освободителни идеи, че той е носител на един по-друг духовен мир, на едно борческо-патриотично и нравствено-естетическо светоотношение, което носи ярки признаци на прогресивния романтизъм.

Впрочем няма нищо случайно в обстоятелството, че както в подзаглавието, така и в послесловната автобиографична бележка на „История сла-

¹ Д. Косев, За идеологията на Паисий Хилендарски. Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, стр. 31; В. Велчев. Идеологията на Паисий Хилендарски, сп. Език и литература, кн. 6 от 1962 г., стр. 34, 39—40 и др.

² Ем. Георгиев, Паисий Хилендарски — между Ренесанса и Просвещението, Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, стр. 270, 284; В. Велчев, Идеологията на Паисий Хилендарски, стр. 18; П. Динев, Литературни въпроси, С. 1963, стр. 129.

³ Б. Цветкова, За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII в., Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, стр. 214, 240, 249.

веноболгарската“ Паисий не пропуска да даде именно такава „светска“ изјава на своята личност. Тук не ще срещнем вече обичайните и дори задължителни за средновековния книжовник „скромни“ автоепитети и укорителни автохарактеристики като „грешний“ и „недостойний“. Липсва традиционната „молба“ към читателите да простят „невежеството“ му, да молят бога за „спасение“ на душата му. Тук определено, прямо и силно се извява личност на нов човек от онази епоха, на гражданин-патриот, а не на „духовник“ в типичния за времето смисъл на думата. Тази нова личност се възправя пред читателите още с първата фраза от автобиографичния послеслов: „Аз, Паисия йеромонах и проигумен Хилендарски, съвкупих и написах... на български прости речни и словенски“ тази история (стр. 84).¹ Тук не става дума за никаква „божия“ воля и намера, за никакво мистично „вдъхновение“ свише. Историята той е замислил и написал просто като патриот и човек от народа — подтикнат от естествена „ревност и жалост по роду своему болгарскому“ и като патриот-гражданин я предназначава „на ползу роду нашему болгарскому“ — за онези орачи, копачи, овчари и прости занаятчии, които като него обичат да знаят „за свой род и язык“. Както изглежда, сам Паисий добре е съзнавал заетата от него народностна позиция, та изрично подчертава, че не бил учил нито „граматика“, нито „политика“, и „простим болгаром“ написал „просто“ книгата си (един израз, който в контекста на историята търпи с еднакво право двояк превод — „за простите българи“ и „като прост българин“). Нещо повече. Своята книга светогорският монах обективно поставя по-високо и от „свещените книги“ — издига я като по-отговаряща в дадения исторически момент на действителните насъщни национални нужди на народа. Той не се стеснява даже изрично да „наставява“ читателите как да се отнасят към написаната от него история — не само да я пазят като нещо изключително ценно и потребно, но и най-широко да я разпространяват, без да жалят за това нито средства, нито време и сили. Никой от съвременните на Паисий наши книжовници не си е позволил подобна ярка „светска“ дързост, да настоява сам пред грамотните свои съотечественици — „Преписуйте историйцу сию и платите, нека вам препишат, кои умеют писати, и имейте ю да се не погуби!“ (стр. 5).

Наистина в края на послеслова Паисий споменава и за християнски мотив — извършеното от него дело да бъде „в славу и похвалу господу нашему Иисусу Христу“, в изложението на историята неведнъж говори за „решаващата“ в историческите съдбини „воля божия“. Всичко това обаче са отделни, странични и явно традиционни елементи в мирогледа на му, а не — неговата основа, неговата същност (стр. 84—87). Доказателство за това е преди всичко самото съдържание за историята, изцяло и страстно насочено не към „небето“, а към „земята“, към „светските“ човешки работи и проблеми — към съдбоносния въпрос за историческото минало, за настоящето и за бъдещето на поробения български народ. Мисълта и грижата за „спасение“ на народа измества решително и напълно мисълта и грижата за „спасение“ на малката, собствената „грешна“ душа.

И не само това. Паисий намира за напълно уместно и нормално да заема читателите (и народа си) с такива лични неща, каквито почти не срещаме — поне в такава степен — у съвременните нему български кни-

¹ Всички цитати от Паисиевата история, с означени след тях страници, са по изданието на Йордан Иванов: „История славеноболгарская“, С. 1914.

жовници: как при писането на „История славеноболгарская“ „много време“ страдал от „главоболие“ „и утробою. . . велми“, как „от желание много“ да напише книгата си „презрял“ големите неудобства и страдания в живота си, как „повече за то намерение“ ходил и „у Немска земля“. Той си дава съвсем необичайната и дори недопустима за тогавашния монах свобода да съобщава данни и обстоятелства от най-тясно „светско“ автобиографично естество — че негов брат бил хилендарският игумен Лаврентий (точно: брат „едино мати роднаго“), че Паисий бил по-млад от него (пак точно!) двадесет години, че през втората година, когато пишел историята, се видял принуден да напусне Хилендарския и се установи в Зографския манастир, тъй като не можел да търпи настъпилото в Хилендар „смущение и несогласие братское“ (във връзка с определени материално-политически обстоятелства) и пр. (стр. 84—85).

Всички тези и подобните на тях факти ни най-малко не дават основание да се прави заключение, че като „човек, който е посветил живота си в служба на бога и се е отрекъл от земните блага“, авторът на „История славеноболгарская“ бил считал „за грях да занимава другите със своята личност“. ¹ Работата е там, че не от този тип монаси е бил великият хилендарец. От цялата история е ясно, че той нито се е бил „отрекъл от земните блага“, нито е бил „посветил“ живота си „на бога“. Затова и не е могъл да счита „за грях да занимава другите със своята личност“. От душа и сърце той е бил отдаден на народа си като жива реалност, като „национален“ и „човешки“ проблем, а не като „християнска“ нравствено-религиозна фикция. Не случайно никъде в историята Паисий не призовава народа в духа на „традицията“ — да пази „вярата“ си. Като главни, от решаващо значение устои на народния „дух“ и национално развитие той сочи родния език, народното историческо минало и родната земя. Съвсем естествено за своята „личност“ Паисий говори доколко, доколкото се касае до живите му връзки с народа, доколкото своето битие чувствава като неделима „част“ от реалното битие на народа, доколкото неговата „личност“ разрешава една народна по същност и значение задача. Изобщо този пламенен херолд и герой на формиращата се българска нация просто „насища“ със своята „личност“ изцяло съдържанието и формата на своето историческо повествование. Патосът на тази „личност“ пулсира в основния замисъл на книгата, в нейните борческо-патриотични тенденции, в оригиналната „субективна“ концепция за „славното“ минало на българския народ, в особения подбор и композиране на историческия материал, най-сетне в самия език и стил на повествованието.

Това ново, дълбоко хуманистично по същност и изключително по размери за времето „изявяване“ на авторската личност е закономерен израз на качествено нов момент в духовното развитие на българския народ (обусловено от настъпилите производствено-икономически и социални изменения в турската империя през 18 век). Този факт свидетелствува безспорно за започнал вече в тогавашното българско общество решителен процес на хуманистична еманципация и разкрепостяване на личността от господстващото средновековно християнско-аскетическо светоотношение, за ярко надигане на народната стихия като „творец на историята“. И трябва да подчертаем веднага: анализът на „История славеноболгарская“ като „литературно“ произведение ни убеждава, че в случая се касае до

¹ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 204.

такъв процес не само в обсега на идеите, на идеологията. В „История славеноболгарская“ се открояват определено индивидуалните психически, етични и естетически качества, склонности, предпочитания на нейния автор, които по твърде осезателен начин изместват „научното“ историческо повествование в руслото на една народна, субективно-творческа по основните си признаци концепция за българската древност. Доста много и сериозни са фактите и съображенията, които ни насочват към заключение, че Паисий действително разчита „предимно на художествено-емоционалното въздействие“ на „История славеноболгарская“, и то — ще прибавим ние — въздействие в романтично-окриляващ дух.¹ Всъщност, както ще се види от анализа на Паисиевата история, заложените в нея нови литературно-естетически кълнове я характеризират не толкова като исторически труд, колкото като романтична патриотично-публицистична поема на историческа тематика.

В тази насока, макар че няма още специални изследвания, все пак нашата литературна наука е направила немалко, за да се пристъпи към изграждане на една по-цялостна теза относно художествено-естетическата страна на Паисиевото историческо повествование, да се определи с по-голяма яснота и убедителност типологическата същност на литературните кълнове в „История славеноболгарская“. Още Боян Пенев, като изхождаше от правилно доловената закономерност в южнославянските литератури през 18—19 век (особено на историческа тематика), че те се отличават с „романтично отношение към историческата старина“, логически заключава, че и „отношението на Паисий към историческата действителност“ може да бъде само „патриотично и романтично, а не научно“.² „От разхвърлените и разсипаните руини“ на историческото минало, както образно се изразява Боян Пенев, авторът на „История славеноболгарская“, „строи величествени кули, в които се носи възкръсналата слава на българското име“.³ В подобен смисъл се изказва и Михаил Арнаудов. Според него, „род и отечество“ в Паисиевата книга добиват „нова нравствена стойност (ще прибавим: и естетическа стойност — б. м.), превръщат се в мит, който излъчва неподозирана сила за душите и става стимул за общи стремежи и желания, каквито не се знаят дотогава“.⁴ Макар да смята Паисиевата история за „реалистична в основата си книга“, Владимир Топенчаров също не отрича изявеното в нея „романтично отношение към историческата старина“.⁵ Или както това схващане е формулирано в едно от последните изследвания — Паисий Хилендарски е „историк-романтик върху една стабилна демократична основа“.⁶

В този ход на наблюдения, изводи, хипотетични твърдения ние естествено стигахме до сърцевината на въпроса — къде и как се изявява типологически Паисиевото идейно-естетическо отношение към възпроизвежданата от него историческа действителност, какви са присъщите нему субек-

¹ Н. Драгова, Домашни извори на „История славеноболгарская“, Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, стр. 338.

² Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 254, 255.

³ Пак там, стр. 256.

⁴ М. Арнаудов, Български образи, т. I, стр. 46.

⁵ Вл. Топенчаров, Портретът на Паисий, стр. 47.

⁶ Н. Драгова, Домашни извори на „История славеноболгарская“, стр. 337.

тивни „творческо-художествени“ склонности при отражението на тази действителност в повествованието на „История славеноболгарская“.

Както ни убеждават особено най-новите изследвания в тази насока, по начало Паисий се заема да напише една „обективна“ история на българския народ, да нарисува цялостна и „вярна“ картина на неговото историческо минало. За тази цел той се опира съзнателно само на „достоверни“ писмени източници, на „безспорни“ факти и документи. (По онова време историята не използва още фолклора като извор на научни доказателства). Днес вече може да се смята за окончателно опровергана буржоазната теза, че уж авторът на първата българска история — както основателно възразява Н. Драгова — „с право и без право, произволно идеализира българското минало“, че уж нему била липсвала „високата култура на книжовника“.¹ От друга страна, както доказва А. Н. Робинсон, Паисий е имал „законно основание“ да величае древното българско минало не само по силата на „субективните си патриотични чувства“, а и в съгласие с „обективните традиции“ в съвременната нему източнославянска историография. Известно е, че тези традиции, характеризиращи се с „благосклонност“ в това отношение към нашия народ, повече или по-малко са пропити от южнославянски патриотично-романтичен дух.²

Впрочем най-убедително доказателство за „обективните“ намерения на Паисий е подчертаният му стремеж да проучи всички известни и достъпни нему книжовни източници относно българската история — като ги търси не само в библиотеките на Хилендар и Зограф и по манастирите из България; дори чак „у Немска земля“ отива „повече за то намерение“ (стр. 85). Начинът, по който е подготвена и „съставена“ Паисиевата история, говори за необикновена, „научна“ добросъвестност у нейния автор. Работата обаче е там, че той не всякога доверява на чуждите истории (особено на „гърци“ и „католици“), показва „простоудшно доверие изключително към домашните извори, без да подозира, че някога може да е съмнителна тяхната автентичност“. Също така по правило той „осмисля“ събраните от него исторически вести и свидетелства в посока на една утвърдена у него патриотично-романтична концепция за характера и живота на българския народ през епохата на някогашната му държавна независимост.³ И това в значителна степен вече е показано и доказано — по-специално в изследванията на Боян Пенев, Велчо Велчев, Надежда Драгова.

Паисий е съзнавал ясно, че след почти четиривековно чуждо иго, българският народ изведнъж се оказва застрашен от бързо национално претопяване и изчезване — преди всичко от страна на формираната се вече едра гръцко-фанариотска буржоазия. Процесът на погърчване сред върхушката заможни и образовани българи около средата на 18 век, силното денационализаторско влияние на тези българи върху „простата“ народна маса — всичко това хвърля в тревога горещия и далновиден патриот, „органически“ свързан с тази маса, тласка го, от една страна, към съответна разяснителна работа (както бихме се изразили днес), а от друга — към идеен отпор и борба за спасяване на българската народност от асимилация. По такъв начин задачата на историка съществено отстъпва пред задачата на патриота-публицист, а „обективният“ учен — пред

¹ Н. Драгова, Домашни извори на „История славеноболгарская“, стр. 339, 340.

² А. Н. Робинсон, Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский, стр. 132.

³ Н. Драгова, Домашни извори на „История славеноболгарская“, стр. 298—299.

народния трибун-романтик. Паисий съвсем не е типичен за времето духовник. Той е израсъл и възпитан в средата на онези българи, които „любят за свой род български знати“, закърмен е с тяхното непрекъснато от робството гордо човешко и народностно самочувствие. При това той е волево-емоционален темперамент — духовен брат на положителните герои от борческо-патриотичния народен епос. Главно във връзка с тези обстоятелства в душата на Паисий се заражда и така наречената „предпоставена“ идея, неговата „субективна“ — изградена в духа на романтичната героизация — концепция за българския народ в историята. Вече може да се смята за установен факт, че „идеята“ за българите като „мал народ, но непобедим“, като „славни“ и „страшни въсему миру“ (стр. 12), е оригинална Паисиева концепция¹ — плод на романтично хиперболизиране на иначе действителни исторически факти. Тези факти той специално подбира, засилва и обобщава още в първата глава на своето историческо повествование, а по-нататък като лийтмотив повтаря многократно в една или друга форма.

Българите, подчертава авторът на „История славеноболгарская“, „не били учени покарати се царем, но били свирепи и диви, безстрашни и силни на бран, люти како лъвоуе. Един ишел на десет небоязнено, како и до нина от северна и полуочна страна све силен народ и крепок на бран. В прва част Барониа. . . : „Болгари страшни въсему миру, мал народ, но непобедим.“ Тако и грци пишут в нихни истории: „Болгари диви и непобедими в брани“, и паки: „Тежки народ болгарски и непобедими в бранех“. . . (стр. 12).

Както ще видим, тази героична идеализация на българския народ чрез такива епически мащабни образи Паисий е могъл да утвърди в съзнанието си най-напред и най-дълбоко от фолклора, по-специално от историческия епос и лирика. Там например Крали Марко, като романтична мечта на поробения народ за „истинския“ народен закрилник, е нарисуван по начало като „юнак над юнаци“ с легендарна, колосална фигура и мощ, който се бори дори с „непобедимия“ Муса Кеседжия (олицетворение на турската феодална воинска мощ) и накрай го побеждава; той „освобождава“ поробените българи, строи църкви и манастири без султанско разрешение, защото не се бои и от самия султан. Царската дъщеря Мара отказва да се потурчи и стане жена даже на всемогъщия цар Мурад; тя просто си „играе“ с неговото предложение за женитба. Момци и девойки предпочитат да „изгният“ в „тъмни тъмници“, но не скланят да изменят на народността си, на „вярата“ си. Хайдутите мъстят люто и безпощадно на народните поробители и потисници, без да се плашат дори от бесилката; а когато накрай увиснат на нея, тяхно единствено желание е — и обесени да изглеждат „хубави“. Една борческо-свободолюбива, героична идея пронизва целия хайдушки епос:

Дорде е Стара планина —
на турчин не се покланям! . . .

В борческо-патриотичния народен епос и лирика се чувствува подтекст, изявен по най-ярък начин в известната историческа песен:

Българско, та пак българско! . . .

В тази насока с основание отбелязва и съветският литературовед Георги Гачев, че в историята си Паисий „сякаш възстановява

¹ А. Н. Робинсон, Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский, стр. 97.

древния, епическия базис, върху който едва-що започва да се развива литературата на новото време.¹

Тъкмо защото е „овладян“ от такава концепция за историческото минало и характера на българския народ, затова Паисий и „видоизменя“, и „пресмисля“, и „субективно“ подбира използваните от него исторически свидетелства. Той просто не може да си представи другояче картината на древното минало, освен както е нарисувана тя в героично-романтичните поетични творби на народа. Търсените и намерени исторически писмени вести и оценки идват само да подкрепят вече „предпоставената“ — народна и Паисиева — романтична концепция. Ще отбележим мимоходом тук съгласието си със схващането, че проявяваният от Паисий „критицизъм“ към историческите източници има не „научен“, а тъкмо патриотично-публицистичен характер, че той се движи от „мошен субективен патос“.²

Твърде обстойно и конкретно Боян Пенев посочи по какъв начин и в какъв „дух“ Паисий „използува“ историята на Мавро Орбини. Нашият пръв историк по принцип разширява и допълва със суперлативни определения делата на „славните“ български царе, говори с най-голям възторг за онези от тях, които са воювали за свободата на народа и са побеждавали нейните похитители, като същевременно „изоставя“ опетняващи българската чест вести и оценки. Паисий съвсем не може да се помири с такъв „факт“ например (у Мавро Орбини) — че „българите“ били повикали турците като свои съюзници на Балканите: той твърди обратното — че „гърците“ първи били виновни турците да се настанят отсам морето и то в съюз с тях срещу българите. Обикновено Паисий представя работата така, че византийците „просят“ за мир българите, че българите повече пъти са ги надвигвали, че са вземали многократно „дан“ от тях, предлагани им са императорски дъщери за съпруги и т. н.³

По-късно Велчо Велчев показва как Паисий Хилендарски, ръководен неизменно от „субективната“ си патриотична концепция за българското минало, видоизменя или допълва и коригира заетото из Цезар Бароний. В книгата на дубровнишкия историограф (в която също има славянска романтика) се говори например, че българите били воювали и със „сарацини“, че били ги побеждавали и вземали дори от тях данък. В своята история Паисий превръща сарацините в „турци“ — твърдейки по такъв начин, че някогашните българи неведнъж са побеждавали и самите „турци“, като и от тях са вземали данък. У Бароний се твърди, че при едно от големите сражения за Цариград византийската столица била спасена с „божия помощ“. Паисий пропуска този пасаж и представя работата така, като че ли спасяването на града е заслуга само на намесата на българските войски. Според Бароний хан Крум избил 6 хиляди Никифорови войници и народ, а според Паисий — 600 хиляди. По същия начин стократно увеличава Паисий погубените от българите воини на византийския император Анастасий и т. н.⁴

И още веднъж ще подчертаем: тези изменения и субективни осмисляния авторът на „История славеноболгарская“ прави съвсем не подтикван от някаква воля да фалшифицира „научните“ данни и преценки, а с искрено убеждение, че както ги представя той в патриотично-романтично „обобщение“ —

¹ Г. Д. Гачев, Ускоренное развитие литературы, стр. 41; к. м.

² Срв. А. Н. Робинсон, Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский, стр. 137; Г. Д. Гачев, Ускоренное развитие литературы, стр. 37.

³ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 270, сл.

⁴ В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. С. 1943, стр. 47, 49, 50, 51, 52.

това е самата „историческа“ истина. Паисий не съзнава, че заедно с действително реалното внася в повествованието си и доста неща от света на „желаното“, на горещите си патриотични мечтания: отделното, конкретното се превръща във всеобщо. В това отношение създаването на „История славеноболгарская“ би могло да се сравни с она проца, в който народната „мечта“ за свобода и победа над поробителите „ражда“ героичния епос за Крали Марко.

Именно този „мошен субективен патос“, който властно определя светотношението на Паисий, обяснява не само романтичната патриотично-героична насоченост на неговите идеи, чувства, въображение, но и своеобразната композиция и „лиричен“ стил на „История славеноболгарская“. Те са изрично доказателство и за това, че на първо място в книгата се налага патриотът-публицист. След като е разказал цялостно за българското минало, изтъквайки почти изключително само борческо-героичните моменти в него, Паисий отново се връща в отделни глави да „изброи“ накратко, първия път — всички известни български царе, втория път — само „знаменитите“ от тях. При тези повторни повествования той отново набляга на героичните дела и „слава“ на някогашните български държавни ръководители. Въмъкнатата посред повествованието кратка сръбска „история“ — с похватите на контраста и антитезата — преследва все същата цел. В края на изложението Паисий отново и със засилени романтични хиперболи все така обобщено величае древните българи: „Знамение на печат царски имеяли изображение лъвово. То знаменуе како бил народ болгарски силен на брани войска, како лъви имали народ. Но славно име имеяли и от кесари много крати дан възимали“ (стр. 61).

За особената склонност на Паисий към патриотично-героичното свидетелствува и обстоятелството, че в „История славеноболгарская“ най-широко място отрежда той на епизоди като победата на хан Крум над император Никифор и въстанието на велможите Асен и Петър. Тук с такова живо чувство и въображение се пренася той в тези „славни“ битки за народна свобода, че стилът му придобива ярък епически характер. Не е трудно в подтекста на тези епизоди да се долови съкровената патриотична „мечта“ на повествователя за подобен патриотичен подвиг и в бъдещето, за ново достойно, героично извоюване на повторно отнетата народна свобода.

Когато характеризира общественно-политическите нрави на българския народ в миналото, горещият патриот явно изхожда от идеализирана представа за патриархалния народен демократизъм. Той представя държавните работи така, като че ли по своя воля и разбиране „народът“ сваля и качва царете: едни българите „прогоняли... от царство, други убивали за некое несогласие“, а изобщо не търпели „неблагополучните“ от тях (стр. 67). Прави силно впечатление обстоятелството, че той, „монахът“, сочи като висока добродетел на народа именно непокорството пред всяка несправедлива власт и насилие, величае онзи род демократизъм (революционен по дълбоката си същност), който предвижда правото на народа да определя и санкционира държавните си ръководители. А това ще рече: този „див светогорец“ съвсем не схваща царската власт като „богопомазана“, а зависеща от „волята“, от жизнените интереси на самия народ. Изобщо в една или друга мяра Паисий идеализира и величае българите в

духовно-нравствено отношение. Според него те са не само юначни, свободолюбиви, родолюбиви, не търпят ничия власт и обида, но са и великодушни, правдолюбиви, честни, добросърдечни, гостоприемни, чужди на всяка покварена „цивилизация“. Една романтична идеализация, която доминира в литературата на Възраждането.

Впрочем съвсем не случайно в своето остроумно „Ареџи“ Иван Шишманов лансира идеята за вътрешно идейно-емоционално родство между Паисий Хилендарски и „бащата“ на сантиментално-романтичните настроения в европейската литература Жан-Жак Русо.¹ Трябва обаче тук да се държи сметка за обстоятелството, че авторът на „История славеноболгарская“ не само издига в култ „първобитната“ стихия в живота, характера, нравите на българския народ, не само отдава широка свобода на „сърцето“, на непокварената от „цивилизацията“ човешка личност и народен характер. Тези качества той цени, когато са съчетани с борческо-патриотичното, с героичния подвиг в името на общото народно благо. Едва ли е възможно по друг начин да се изтълкува фактът, че Паисий показва типично романтично преклонение пред „простите“ хора и народи, останали чужди на „хитрата“, „политична“ буржоазно-спекулативна цивилизация. Защото неговата истинска и неизменна любов са тъкмо „простите“ орачи, копачи, овчари и занаятчи. Негов нравствено-естетически идеал са честността, чистосърдечият, добронравият, патриархалното гостоприемство на „неучения“ български народ — какъвто си го рисува неговата „субективна“ патриотична фантазия: като украсен със същински букет от добродетели. Крайно показателно в това отношение е контрастното сравнение, което Паисий прави между „политичните“ и „хитри“ гърци и „простите“ и „незлюбиви“ българи:

„Ти, българине, не прелащай се. . . боле ест болгарска простота и незлобие! Болгари прости свакого у свой дом примают и гощавают, и дарую(т) милостиню, кои у них просят. А мудри и политични (гърци) то никако не творат, но и отнимают от прости и похищают неправедно, и више грех, а не полза от нихна мудрост и политика приемлют. . . . Аз на то в кратце ти скажу: . . . колико биха праведни и свети пророци, патриарси, и нарекоха се велики на земли. . . не беше от них никой ни търговец или прехитри и горделив, като сегашни хитреци. . . но они праведни праотци сви са били землоделатели и овчаре, и били богати със скоти и с плоди земелни, и били прости на земли и незлюбиви. . .“ (стр. 6—7).

Когато четем Паисиевата история, у нас заляга дълбоко впечатление от една личност, която има най-живо чувство за достойното и героичното в делата на народа и неговите държавни ръководители, която разбира величието и красотата на патриотичния дълг, на героичния подвиг за благо на народа, която копнее за свободен и достоен живот на своя народ. Това е личност „народна“, изпълнена с най-чист и всевластен патриотичен патос, ръководена във всичко от беззаветна „идеализираща“ любов към трудовия народ — към неговото минало, език, нрави, обичаи; личност, силно вдъхновена от мечтата за достойно и „славно“ като в древността битие на народа и в бъдеще. Пламенният родолюбец от Хилендар искрено и силно изживява онова, за което пише — то го засяга интимно, дълбоко. В подтекста на рисуваната от него картина на миналото ние чувствуваме страстен копнеж да се промени настоящето, разбираме, че „историкът“ сочи миналото като образец на бъдещето. Зад историческите факти, преценки, идеи ние осезателно долавяме не само патриотичния, но и есте-

¹ Сп. Денница, кн. 7—8 от 1890 г., стр. 353—354.

тическият критерий, естетическият идеал на писателя. Той внушава неотразимо на читатели и слушатели своите високи норми за достойнството и красотата на народния и личния живот — норми, които се градят върху добродетелите на патриотизма, свободолюбието и героизма. Даже когато говори за територията на българската държава в миналото, Паисий не се задоволява само с географска „научна“ характеристика: „добра и питома. . . и изобилна земя“. И тук неизменно се намества емоционално-естетическият критерий: „тая земя възлюбил българя“, защото тя била и „земя красна“ (стр. 11, 12, 14).

Най-сетне в жизнено закономерно единство с художническите героикоромантични наклонности у автора на „История славеноболгарская“ се намира и неговият повествователен стил. Наред с епическия патос тук ние чувстваваме присъствието на необикновено силен и непосредствен лиризм, който наистина както у романтиците има „предимно сатиричен и елегичен характер“, съдържа в неразделно „единство“ тези два елемента.¹ В тази необикновена „история“-поема действително са заложени плодотворни кънове и на епиката, и на лириката, и на сатирата във възрожденската литература. Стилът и жанровите предразположения на първия новобългарски писател се раждат от доминиращите в идейно-естетическото му светоусещане романтични склонности — при това от склонности, обусловени категорично от налагащия се нов „дух“ на епохата, в историческото развитие на българския народ по пътя на неговото формиране като жизнеспособна нация.

Колко засилени, императивни са емоционално-оценъчните реакции и склонности у Паисий Хилендарски, надхвърлящи далеч задачите на „учения историк“, най-добре личи в неговото знаменито предисловие-обръщение към читателите и слушателите на „История славеноболгарская“. Обективните истини за историческото минало и за насъщните задачи (при тогавашното положение) на българския народ тук са съчетани с неудържимо напирани чувства, оценки с рязко противоположно съдържание и морално-емоционална насоченост — с безпределна любов и непримирима омраза, с патетично възхищение и сурово изобличение, с възторжено утвърждаване на „хубавото“ и с категорично осъждане на „лошото“ в съвременното му общество. Наистина на какви контрастни психически, емоционални, естетически реакции е способна Паисиевата натура! И в това отношение той показва дълбоко родство с ярки романтици като Бозвели, Раковски, Ботев. Да си спомним пасажите като следните:

„О, неразумне и юроде, поради что се срамиш да се наречеш българин, и не четиш по свой язык и не думаш? Или не са имали българи царство и господство? За толико лета царствували и били славни и чуени по сва земя! И много пъти от силни римлане и от мудри грци дан възимали, и давали им царове и кралеви свои царски дъщери в супружество, да би имели мир и любов с цари българские! И от всего славенскаго народа най-славни били българи. Прво се они царове нарекли, прво они патриарха имели, прво се они крстили, наиболее земя они усвоили. . . први свети славенски от болгарски род и язык прсняли. . .“ (стр. 6). „Тако чловеци в оно време имеели скръб на скръб и жалост на жалост, плакали горко и жалостно по царство болгарское. . .“, задето изгубили свободата си, държавата си, имота си и „стали нижайши раби турски“ (стр. 58, 62).

В тези и подобните на тях пасажі наистина ярко личат плодотворните кънове на редица жанрове — на епиката, на сатирата, на лириката. При

¹ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 297.

това в „История славеноболгарская“ тези кълнове се намират не толкова в „синкретично“ състояние, колкото в живо, органическо, новаторско съчетание, характерно за перото на прогресивния, революционния романтик.

Тук ние опираме до друг един, също така недоизяснен голям въпрос, а именно — къде и под влияние на какви обективни и субективни фактори от решаващо значение се извършва формирането на Паисиевата личност, за да създаде тя дело, което слага историческо начало не само на новата българска литература, но и на идейната борба за национално осъзнаване и освобождение на нашия народ. Този въпрос наистина отдавна занимава изследвачите на „История славеноболгарская“. По него, както е известно, досега са се очертали по-определено две мнения. Според по-старото мнение, застъпвано и развито главно от Боян Пенев, Паисий Хилендарски дължи духовно-идейното си изграждане на качества на своята личност и на полученото от библиотеките и общуванията си в Атонските манастири. „Без съмнение — подчертава видният историк на възрожденската литература — в богатите манастирски библиотеки той е имал възможност да разшири образованието си, а също и кръга на своите наблюдения и духовни интереси. Манастирската среда, в която са влизали калугери от различни народности, отделни лица с по-високо образование и по-значителни литературни влечения, е благоприятствувала в много отношения за развитието на тоя възприемчив, наблюдателен и трудолюбив монах.“ Именно „в манастира“, смята той, Паисий „е имал възможност да се предаде на книжовен труд, на размишления върху съдбата на своя народ, могъл е да се вгълби в тая съдба и да дири нейното обяснение“.¹ Като прави преценка на „външни“ и „вътрешни“ условия, играли роля при формирането на Паисиевата личност, Боян Пенев заключава: „И тъй, външните условия, които са подтиквали Паисия да напише историята, се определят от особената манастирска среда, в която са се сблъскали противоположни национални домогвания, от просветителските манастирски традиции, от чуждите влияния, а също така и от богатите атонски библиотеки. Ала не трябва да се забравя, че външните условия... само са подбуждали Паисия да осъществи една замисъл, зародена у него при наличността на благоприятни фактори не толкова от външен, колкото от вътрешен характер. Написването на „Славяноболгарската история“ се е налагало преди всичко от националното чувство и самосъзнание на Паисия, от обичта му към народа, от неговата прозорливост и обществена активност, на които той в дадения исторически момент като че ли е бил предопределен носител.“²

Според по-новото мнение (застъпено от Петър Динеков, Владимир Топенчаров и др.) решаващите фактори за формирането на Паисиевата личност трябва да се търсят вън от манастирските стени — в живота на монаха сред народа. Когато престъпва прага на Хилендарския манастир, вече 23-годишният Паисий е бил натрупал богати „наблюдения и впечатления“ от народния живот вследствие „внимателното“ си вглеждане в него. Като манастирски пътуващ изповедник той има възможност да „задълбочи“ тези наблюдения и впечатления, така щото „преди да се оформи писателят Паисий, оформя се Паисий общественикът, патриотът, борецът“³. Изобщо „възелът“, който трябва да се развърже в Паисиевата био-

¹ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 205, 219; к. м.

² Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 222; к. м.

³ П. Динеков, Възрожденски писатели. С., 1964, стр. 43.

графия, за да се разбере образът на Паисий — смята Вл. Топенчаров — е „като че ли“ неговото битие и дейност като „народен изповедник“, манастирска длъжност, която той изпълнява многократно и която го поставя в непосреден контакт с поробения народ от цялата страна. Или както на друго място се изразява — Паисий „намира българския народ не в книгите (като отшелник), а народът го води да се рови в книгите“. Така щото за автора на историята „отшелническата килия се превръща само временно в тиха лаборатория“.¹

Макар в двете изложени тези да са налице някои съвпадащи положения, те се градят върху различна идейно-методологическа основа. Боян Пенев очевидно подхожда към поставения проблем от емпирично-идеалистически позиции. Поради това той не само оставя без пряк отговор въпроса, по силата на какви фактори хилендарският монах стига до такова необичайно високо за времето „национално чувство и самосъзнание“, до толкова силна „общ към народа“, до подобна изключителна „прозорливост и обществена активност“. Ученият е склонен да „обясни“ появата на тази в много отношения изпреварила епохата си личност дори с фаталистичното предположение за някаква „предопределеност“ — именно тази личност да стане „носител“ на историческите тежнения на епохата. Много естествено, такова обяснение е научно необезпечено. Защото ако манастирските условия (богати книгохранилища, общувания с по-образовани монаси от сравнително по-културни страни, широк досег с народа при „изповеднически“ пътувания из България) са били решаващият фактор в случая, то „създаването“ на паисиевци в онзи преломен исторически момент би трябвало да бъде правило, а не изключение, каквото е в действителност. И друго сериозно възражение: нима само Паисий е пътувал като манастирски изповедник и нима единствен той е имал възможност да натрупа богати наблюдения и впечатления за робското положение на народа и по такъв начин да схване насъщните му национални нужди? Очевидно като личност авторът на „История славеноболгарская“ е по-особена „съвкупност на обществените отношения“ през онази епоха. Както у всяка индивидуалност, така и у Паисий „личните“ качества имат корените си не само в неговата „натура“, но също така в специфичните въздействия и исторически задачи на тогавашната национална културно-обществена действителност.²

Впрочем, ако и да не са чужди на известна философско-идеалистическа окраска, което ги прави вътрешно противоречиви, не може да се отрече правотата по същество на Боян Пеневите твърдения, че Паисий Хилендарски „обобщава в своя дух смътните домогвания на угнетения народ, изяснява ги, осмисля ги и поставя определени идеали на националния подем“; че в негово лице ние имаме в този смисъл „бележита личност, която типично представя и изразява началото на нашето пробуждане“.³ Как конкретно обаче се формира духовно-идейният свят на тази личност, къде са всъщност живителните извори на ней-

¹ Вл. Топенчаров, Портретът на Паисий, С., 1961, стр. 9, 22, 25; к. м.

² Крайно показателни в това отношение са „вътрешните“ и композиционни различия между „История славеноболгарская“ и нейната преработка в т. н. „Царственик“ на Христати Павлович (1844 г.). В учебника на този типичен „просвещенец“-дидактик Паисиевата книга присъствува почти само с историческите факти и патриотичните си идеи. Тук напразно бихме търсили необикновената личност на хилендарския „историк“ с ярко изявилия й психически, етични, естетически черти, с присъщия й неукротим патриотично-романтичен патос.

³ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. 2, стр. 330—335.